

В.І. Тимошенко,
кандидат юридичних наук

ДЕРЖАВА ЯК ЮРИДИЧНІ ВІДНОСИНИ (З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ)

Однією з найактуальніших проблем сучасного політичного процесу проблема розбудови Української держави. Ця проблема не може бути розв'язана без визначення сутності держави. Сутність держави в різні часи визначали по-різному, ця проблема завжди була важливою і актуальною. Актуальною вона є і для сучасної науки. Практичне розв'язання завдань сьогодення не може бути досягнуто без глибокого філософського і політико-правового аналізу природи держави, дослідження її сутності, без урахування досвіду, набутого на попередніх етапах розвитку теоретичної думки.

У дослідженнях і публікаціях сучасних авторів проблема сутності держави досліджується, як правило, у контексті аналізу суміжних наукових проблем (зокрема, походження держави, її форми, функцій, цінності держави, співвідношення суспільства і держави) у працях В.Д. Бабкіна, А.П. Зайця, В.Д. Зорькіна, І.А. Ісаєва, Т.В. Капашніної, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, В.О. Котюка, І.О. Кресіної, Ю.П. Лободи, Є.В. Назаренко, В.С. Нерсисянца, М.П. Орзіха, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, О.Ф. Скакун, Е.А. Скрипильова, В.Г. Сокурєнка, Є.А. Тихонової, М.В. Цвіка, В.О. Четверніна, В.Є. Чірка, В.М. Якушика та ін.

Найважливіші ознаки держави визначили і обґрунтували П.М. Рабінович та В.О. Котюк¹. Проблеми політичної суб'єктності сучасної держави досліджувала І.О. Кресіна². Юридичне і соціологічне визначення держави сформулював В.О. Четвернін³. Державу як суспільне явище досліджував В.Є. Чіркін⁴. Цінність держави та її соціальна сутність визначалась у кандидатській дисертації Ю.П. Лободи⁵. Природу держави в контексті політичної науки аналізував А.А. Козловський⁶.

В історії політико-правової думки є різні підходи до визначення сутності держави, не всі з яких на сьогодні достатньо проаналізовані. Тому в цій статті ми маємо за мету розкрити найважливіші аспекти одного із варіантів юридичної теорії держави, а саме теорії держави як юридичних відносин, що була досить популярною в юридичній науці кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Теорії держави як юридичних відносин додержувалися вчені, що почували потяг до юриспруденції інтересів, яку заснував Р. Ієрінг. Так, австрійський юрист Е. Лінгґ стверджував, що держава є єдиними юридичними відносинами, що полягають у підпорядкуванні осідлого народу пануванню однієї особи. Юридичні відносини тут не є відносинами дер-

жави до влади і громадян, це є відносини всіх реальних суб'єктів — органів влади і громадян одного до одного⁷.

Видатним представником цієї теорії був доктор державного права, професор Санкт-Петербурзького університету Микола Михайлович Коркунов (1853 — 1904)⁸. Щоб з'ясувати юридичну природу держави, визначити її юридичну конструкцію, він запропонував розглядати державу як юридичні відносини, що складаються із прав і обов'язків осіб, що до неї входять.

Відмітною особливістю держави М.М. Коркунов називав наявність примусового володарювання. "Держава є передусім володарювання"⁹. До складу будь-якої держави входять суспільні союзи, що застосовують до своїх членів примусову владу. Це, наприклад, сім'я, громади та інші місцеві спільноти. Але їхня влада не є самостійною. Усі вони поставлені під контроль держави, що надає їм право володарювати і контролює дотримання встановлених законом меж влади та використання владних повноважень.

М.М. Коркунов дає визначення, якого, на його думку, достатньо, щоб відрізнити державу від будь-якого іншого суспільного союзу. Держава — це "суспільний союз, що користується самостійною і виключною владою примусу"¹⁰. Це визначення вказує на характерну особливість функції держави — здійснення примусу, володарювання. На думку М.М. Коркунова, із цього визначення само собою виводиться необхідність, крім влади, ще двох інших істотних елементів держави: населення і території. Оскільки держава є суспільним союзом, то вона, звичайно, складається із людей, що є її необхідним елементом. Оскільки держава користується в своїх межах виключною владою примусу, то межі його мають бути позначені точними і об'єктивними ознаками. Межі держави визначаються територією; на все, що перебуває на цій території, поширюється дія державної влади.

Отже, необхідними елементами кожної держави слід визнати владу, територію, населення. Але головним і основним елементом є влада як свідомо організована людьми суспільна сила.

Наслідуючи Г. Гроція, М.М. Коркунов визнає володарювання державним лише в тому разі, якщо воно здійснюється над вільними людьми. Державне володарювання відрізняється від влади над рабами.

Поєднуючи всі вищевказані ознаки, М.М. Коркунов дає визначення держави. "Держава є суспільний союз вільних людей з примусово встановленим мирним порядком завдяки наданню виключного права примусу лише органам держави"¹¹.

Розуміння держави як юридичних відносин у М.М. Коркунова базується на поясненні сутності державного володарювання. Він вдається до психологічного пояснення державного володарювання. Психіка є внутрішньою межею для зовнішньої влади. Такий постулат був вихідним для

найрізноманітніших психологічних інтерпретацій влади і права, як ліберально-позитивістських, так і містико-консервативних. Відступ від нормативно-позитивістського тлумачення проблем держави, звернення до глибинної психології — це важливий симптом, що вказує на звернення політико-правової думки до ірраціональних та метафізичних джерел. У сучасній літературі цей напрям пропонується розглядати “як один із альтернативних варіантів політичної організації життя, пошуку його принципів у глибинах людської свідомості та несвідомого”¹².

Влада, володарювання взагалі є розпорядженням якоюсь силою. Отже, поняття влади включає в себе три елементи: наявність сили, можливість розпоряджатися нею і суб'єкт, який саме розпоряджається.

Сила держави, що підпорядковує їй окремих осіб, заснована на факті взаємної залежності людей. Під впливом фізіологічних, економічних і психічних умов люди виявляються взаємно залежними один від одного. Суспільна сила, заснована на взаємній залежності людей, існує в кожній спільноті. Але про суспільну владу можна говорити лише там, де організовано певним чином розпорядження цією силою. В організованих спільнотах визначено, чия воля і як саме спрямовує силу суспільного союзу. Людина, виконуючи чужу волю, завжди певною мірою проявляє і свою власну волю. Це може стосуватись, наприклад, визначення способу виконання чужої волі. Тому організація розпорядження силою суспільства завжди зводиться до визначення взаємодії воль кількох, як правило багатьох, осіб, волі, що спрямовує суспільну силу до здійснення тих чи інших інтересів, тими чи іншими способами. Оскільки є така організація, оскільки сила суспільна поєднується з певною волею, що її спрямовує, вже можна говорити про суспільну владу, наприклад, сімейну, церковну, корпоративну.

Суспільна сила являє собою певне поєднання сил осіб, що складають суспільство, тому розпорядження суспільною силою складається із велінь, звернених до цих осіб. Веління влади у спільноті можуть спиратись виключно на моральний авторитет. Але вони можуть бути підтримувані і примусом; в такому разі влада набуває примусового характеру, як це має місце, наприклад, у державі.

М.М. Коркунов зазначає, що діяльність людей у державі визначається і зумовлюється їхньою належністю до даної держави, вони виявляються залежними від держави, остання їх собі підкоряє. Оскільки причини будь-якої дії М.М. Коркунов уявляє собі як сили, то й причину, завдяки якій держава впливає на людей, що до неї входять, він розглядає як особливу силу, позначаючи її як державну владу. Тобто державна влада в теорії М.М. Коркунова є поняттям, яким позначається не однорідна група явищ, а спільна для них усіх причина. Влада — це лише умовний термін для позначення причини впливу держави. Поняття державної влади можна вивести лише шляхом з'ясування спільних властивостей державного володарювання.

На відміну від Р. Ієрінга, який вважав, що “для повного встановлення порядку необхідне... сприяння обох сторін: тієї, яка керує ним, і тієї, яка дотримується його...”¹³, М.М. Коркунов в теорії, яку він називав теорією “суб'єктивного реалізму”, абсолютизуючи активність підвладного суб'єкта, пояснення явищ володарювання шукав тільки в суб'єктивному усвідомленні залежності. На його думку, володарювання передбачає усвідомлення не з активного боку — володарюючого, а з пасивного — підвладного. Все, від чого людина вважає себе залежною, володарює над нею, незалежно від того, чи має це “все”, або чи навіть може мати волю, спрямовану на таке володарювання. Для факту володарювання немає потреби в тому, щоб це усвідомлення залежності було реальним, відповідало дійсності. Немає потреби навіть у тому, щоб існувало те, ідея про що володарює над людьми. Для володарювання є необхідним лише саме усвідомлення залежності, а не реальність її. Влада є силою, що зумовлена не волею володарюючого, а усвідомленням залежності підвладного¹⁴.

Таке пояснення явищ державного володарювання, за словами М.М. Коркунова, не приводить до наївного реалізму, що ототожнює державну владу з особистою волею окремих конкретних правителів держави, ігноруючи при цьому дійсні психічні підстави підпорядкування громадян державному володарюванню. Водночас таке пояснення не приводить і до об'єктивного ідеалізму, до персоніфікації явищ суб'єктивної свідомості. Тому свою точку зору М.М. Коркунов назвав теорією “суб'єктивного реалізму”. “Підкоряючись державному володарюванню, ми підкоряємось у ряді конкретних випадків тим людям, із яких складеться держава, але причина нашого їм підкорення — не особиста їхня воля і не будь-яка метафізична воля, що володарює над людьми, а наше власне, суб'єктивне, але цілком реальне усвідомлення залежності від держави”¹⁵.

Таким чином, досліджувані М.М. Коркуновим феномени влади перебувають у подвійній залежності від психологічних факторів. По-перше, той факт, що особа є складовим елементом одразу кількох суспільних груп, надає її психічним зв'язкам з цими соціальними структурами чіткого персоналістського характеру і захищає її від поглинання якоюсь тотальною ідеєю. Тому особа, хоча і є продуктом суспільства, але на її формування впливає не одна якась спільнота, а одразу кілька. “Впливу кожної із цих спільнот особа протиставляє свою залежність від ряду інших спільнот і в цій одночасній залежності ... вона нерідко знаходить противагу виключному впливу на неї кожної із них окремо”¹⁶. У результаті індивідуальна психіка зберігає певну самостійність. Але, перебуваючи в парадоксальній суперечності із ситуацією, що склалась, особа виявляється схильною убачати в системі своїх ідеалів не власну суб'єктивну творчість, а відтворення порядку відносин, що існує об'єктивно і незалежно від неї. Особа намагається вписатись у систему відносин володарювання, оріє-

нтуючись насамперед на відносини підпорядкування, а вже потім на внутрішньогрупові зв'язки.

По-друге, картина відносин володарювання інтерпретується М.М. Коркуновим стосовно не джерела влади, а її об'єктів. Тут влада як явище, що реально існує, фактично розкладається на ряд суто психічних елементів, а саме переживань підвладних суб'єктів. Влада, з цієї точки зору, не передбачає обов'язково спрямовану на володарювання волю. Володарювання передбачає усвідомлення не з активного боку — володарюючого, а з пасивного — з боку підвладного. М.М. Коркунов підкреслює, що для відносин володарювання немає потреби в тому, щоб усвідомлення залежності засновувалося на реаліях: для їх виникнення необхідним є лише усвідомлення залежності, а не реальність її. Іншими словами, влада є силою, зумовленою не волею володарюючого, а усвідомленням залежності підвладного.

У такому разі єдність держави має свої підстави не в єдності її уявної волі, а в єдності спонукання до підпорядкування державному володарюванню. Тому носієм державної влади є не лише органи влади, а вся держава, всі громадяни. Органи влади є лише розпорядниками, диспозитаріями цієї сили. Єдність держави не в єдності волі цих органів, а в єдності цієї сили, якою всі вони розпоряджаються. Така єдність є вже не єдністю особи, а єдністю відносин. Держава, за такого розуміння влади, є не єдиною юридичною особою, що підпорядковує своїй волі всіх громадян, а є єдиними юридичними відносинами, в яких громадяни — це суб'єкти, в яких влада як сила, що засновується на усвідомленні громадянами їх спільної залежності від держави, — становить загальний, єдиний об'єкт всіх тих прав, із яких складається зміст державних правовідносин¹⁷.

Цілком слушно зауважив І.А. Ісаєв, що психічне в концепції М.М. Коркунова не обмежується роллю коректива, воно претендує на сутнісне значення. Влада в такій перспективі стає передусім феноменом, її фактичні, соціальні, "механістичні" аспекти відходять на другий план. Психічне пронизує всю структуру відносин володарювання, тому їх головними елементами виступають суб'єкти (той, хто підкоряється, і той, кому підкоряються), а не зв'язки¹⁸.

М.М. Коркунов розглядав державу як юридичні відносини публічного права. Виходячи із публічного характеру, інтереси, що складають зміст цих відносин, розмежовуються шляхом пристосування всього об'єкта до сумісного володарювання, а не шляхом поділу його в приватне користування окремих осіб. Під сумісним володарюванням він розумів: 1) розподіл окремих функцій між різними органами; 2) спільне використання однієї і тієї самої функції кількома органами; 3) виконання різних функцій одним органом, але різним порядком. Державна влада, щоб залишитись державною, має бути предметом сумісного користування всіх, хто входить у державу.

Суб'єктами юридичних відносин або держави є всі члени державного спілкування, починаючи з монарха і закінчуючи всіма підданими. При

цьому одні із цих членів — дестинатарії — користуються державною владою, інші — диспозитарії або уряд — розпоряджаються нею для пристосування об'єкта володарювання в спільних інтересах. Піддані — завжди суб'єкти, навіть у абсолютній монархії і навіть за відсутності прав та наявності в них одних лише обов'язків. В останньому випадку вони є пасивними суб'єктами юридичних відносин, але ні в якому разі не об'єктом, який не має ні прав, ні обов'язків. Єдині юридичні відносини між усіма громадянами, що складають державу, полягають у різних правах громадян як учасників державного спілкування. Такими є, наприклад, права участі громадян у суді, управлінні і законодавстві, тобто право впливати на здійснення примусової влади держави.

Об'єктом юридичних відносин держави є сама влада, тобто саме ті дії, в яких знаходить своє вираження державна влада, але не територія, яка визначає лише межі володарювання, і не населення. Влада — це сила, яка виникає із взаємної залежності людей. У користуванні й розпорядженні нею полягають всі права громадян. Права розпорядження владою належать органам держави, а права користування нею (наприклад, право на захист) — всім громадянам. Отже, суб'єктом юридичних відносин самостійного примусового володарювання або держави є все населення держави, об'єктом — сама примусова влада, а змістом — права участі у володарюванні, тобто розпорядження і користування владою.

Спільне сумісне користування передбачає відповідне пристосування об'єкта. Щоб це було справді виконано, треба, щоб певним особам було надано права розпоряджатися об'єктом у спільних інтересах. Оскільки такі диспозитарії мусять розпоряджатися не в своєму власному, а в спільному інтересі всіх, хто користується об'єктом, то розпорядження в публічно-правових відносинах становить зміст не права, а обов'язку і диспозитарії не збігаються з дестинатаріями. Дестинатарії тут усі зацікавлені особи взагалі; диспозитарії — точно визначені особи, на яких падає обов'язок пристосування об'єкта до сумісного користування. Таким є загальний склад будь-яких публічно-правових відносин, такою ж, зокрема, є і держава.

У розпорядженні владою беруть участь багато диспозитаріїв або органів влади, що мають свою особливу волю. Ступінь їх самостійності буває різним. Але незалежно від того, якою незалежністю і самостійністю вони користуються стосовно один одного, це не суперечить єдності самої держави як юридичних відносин, що об'єднуються єдністю об'єкта. Наскільки б не були відокремлені і самостійні окремі органи влади у здійсненні своїх функцій стосовно підданих, всі вони однаково спираються на спільне усвідомлення залежності від держави як єдиного цілого, всі вони користуються однією і тією ж силою. Отже, з визнанням держави не особою, а відносинами багатьох осіб, пов'язаних усвідомленням спільної залежності, змінюється внутрішній характер єдності державного союзу, але при цьому ніскільки не порушується і не послаблюється його єдність.

Юридична теорія держави традиційно аналізує мету держави, її завдання. Не залишився осторонь цієї традиції і М.М. Коркунов. Він приєднався до тих вчених, які розуміли мету держави як питання про те, які завдання держава може виконати відповідно до особливостей своєї природи і організації. Вважаючи такий підхід єдино правильним, водночас він називав однаково помилковими дві крайні теорії: теорію, що обмежувала завдання держави лише охороною права, і теорію, що безмежно розширювала завдання держави, ототожнюючи їх із завданнями людства. М.М. Коркунов виходив з того, що завдання держави визначаються її особливістю, порівняно з іншими суспільними союзами природою, тому підстави для встановлення завдань державної діяльності слід шукати у властивостях примусового володарювання як відмінної особливості держави.

Держава, по-перше, має діяти в усіх тих випадках, коли є необхідним примус. Якщо держава цього не виконує, вона не буде в змозі утримати за собою монополію примусової влади. По-друге, держава повинна дбати про збереження і розвиток своєї могутності. Не маючи достатньої сили, держава не зможе виконати своє перше завдання.

Отже, держава мусить діяти, коли потрібно застосувати примус у трьох випадках. По-перше, примус є необхідним для усунення насильства і оман. Сюди належить діяльність держави, спрямована на охорону прав і безпеки. По-друге, примус потрібен для усунення і такої небезпеки, яка не полягає в насильницьких або оманливих посяганнях, але становить собою серйозну загрозу особистій або майновій безпеці. По-третє, примус є необхідним також у тих випадках, коли хто-небудь з якоїсь причини стає монополістом. Мирна боротьба з монополізмом неможлива, а насильницькі дії не допускаються державою. Тому тут держава має прийти на допомогу, примусово регулюючи діяльність монополіста і тим самим компенсуючи протидію йому силою, яка не допускається державним порядком. Водночас держава не повинна діяти там, де примус неприпустимий.

Ще ширше розсуває рамки державної діяльності друге завдання: охороняти і розвивати могутність держави. Оскільки сила держави створюється із сил людей, що її складають, то, розвиваючи свою могутність, держава повинна, по-перше, підтримувати незахищених членів державного союзу і, по-друге, сприяти, наскільки це можливо робити примусовими засобами, розвитку матеріального і духовного добробуту населення.

В усіх цих випадках держава діє як охоронець інтересів окремих осіб, що до неї входять. До того ж держава сама як єдине ціле має свої особливі інтереси. Спільність політичного життя і спільність історичної долі людей, що об'єдналися в державу, призводить до появи спільних інтересів і спільних культурних ідеалів. Кожна держава намагається реалізувати свої ідеали та інтереси. Звідси безперервна боротьба між державами. Ведення

цієї боротьби, обстоювання своєї могутності та її розширення, становить також необхідне завдання державної діяльності.

М.М. Коркунов усвідомлював, що діяльність держави не залишається незмінною, не являє собою постійне повторення одних і тих самих дій і заходів, не поширюється завжди на одні й ті самі предмети, не зберігає однакові форми. Як сама держава є витвором історії, так і діяльність її підлягає історичному розвитку, а значить, є процесом безперервних, постійних змін. І предмети, і форми державної діяльності постійно, хоча й непомітно, видозмінюються. Оскільки історичний розвиток людських спільнот взагалі є закономірним, остільки слід чекати такої ж закономірності, зокрема, і в історичному розвитку державної діяльності.

Приєднуючись до юридичного напрямку в державознавстві, М.М. Коркунов водночас тлумачив питання державного ладу з політичної точки зору. Він звертав увагу на необхідність використання трьох методів дослідження: історичного, порівняльного і критико-догматичного. Водночас у його теорії держава як юридичне поняття перебуває в повній ізоляції від інших соціальних явищ, ігнорується її зв'язок з іншими явищами, не беруться до уваги сутнісні та аксіологічні проблеми правової дійсності. Держава розглядається лише як правова форма організації і функціонування публічної політичної влади.

Таким чином, теорія держави як юридичних відносин, будучи одним із варіантів юридичної теорії держави, дає можливість зрозуміти сутність державного володарювання, визначити структуру влади, розмежувати державу і будь-який інший суспільний союз, визначити елементи держави та пояснити їх взаємодію. Безсумнівною заслугою теорії М.М. Коркунова є обґрунтування того факту, що в процесі виникнення держави значну роль відіграють психологічні фактори. Водночас М.М. Коркунов іноді підміняє поняття влади держави поняттям фактичної залежності людей одного від одного. Його теорія не дає характеристики держави як особливої політичної установи в суспільстві.

Сучасні подальші теоретичні дослідження держави мають як враховувати позитивні, так і зважити на негативні сторони теорії держави як юридичних відносин. На нашу думку, особливої уваги заслуговує психологічна інтерпретація М.М. Коркуновим політико-правових явищ. Теоретичні дослідження ролі психіки в процесі функціонування держави мають бути продовжені. Особливо слід звернути увагу на зв'язок феномена політичної влади з психологічними факторами.

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 31, 32; Котюк В.О. Основи держави і права. — К., 1998. — С. 9, 10, 11. 2. Кресіна І.О. Проблеми політичної суб'єктності Української держави // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка: Монографія. — К., 2001. — С. 37—50. 3. Четвернин В.А. Понятіе права и государства. Введение в курс теории права и государства: Учебн. пос. для ву-

зов. — М., 1997. — С. 88—108. 4. *Чиркин В.Е.* Государствоведение: Учебник. — М., 1999. — С. 36—49. 5. *Лобода Ю.П.* Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження): Автореферат дис. ... канд. юрид. наук (12.00.01). — Одеса, 2001. — 20 с. 6. *Козловський А.А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права. — Чернівці, 1999. — С. 144—156. 7. *Lingg E.* Empirische Untersuchungen zun allgemeines Staatslehre. — Wien, 1890. — S. 47. 8. *Тимошенко В.І.* Коркунов Микола Михайлович // Юрична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 2001. — Т. 3: К—М. — С. 358. 9. *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. Т. I. Введение и общая часть. — СПб., 1899. — С. 24. 10. *Коркунов Н.* Лекции по общей теории права. — СПб., 1886. — С. 217. 11. *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. Т. I. Введение и общая часть. — С. 27. 12. *Исаев И.А.* Политико-правовая утопия в России (конец XIX — начало XX вв.). — М., 1991. — С. 111. 13. *Иеринг Р.* Цель в праве. — СПб., 1881. — С. 253. 14. *Коркунов Н.М.* Указ и закон. — СПб., 1894. — С. 180, 181. 15. Там само. — С. 192—193. 16. *Коркунов Н.* Лекции по общей теории права. — С. 224. 17. *Коркунов Н.М.* Указ и закон. — С. 195. 18. *Исаев И.А.* Вказ. праця. — С. 113.